

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՎ 1918Թ.

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հայաստանի Հանրապետություն, Սարդարապատ, անկախություն, Դաշնակցություն, մայիսի 28:

Պետականության «նվիրման» թուրքական ծրագրերի խանձարուրը հասնում է մինչև Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական գործողությունների նախօրյակ: Հիմք ընդունելով Դաշնակցության հետ ունեցած նախկին մտերմությունը՝ Էնվերը նախքան Ռուսաստանի դեմ պատերազմելը՝ 1914թ. ամռանը և աշնանը պատգամավորներ ուղարկեց նախ Էրզրում, ապա Վան և Մուշ՝ հայերի հետ բանակցելու, նրանց իրենց կողմը գրավելու¹ և Արևելյան Հայաստանում ռուսական կառավարության դեմ «յեղափոխություն յուրացանելու փորձ կատարել»ու համար:² 1914 թ. հուլիս-օգոստոսին Էրզրումում հրավիրված Հ. Յ. Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովի ժամանակ իթթիհատի նշանավոր ներկայացուցիչներ՝ Նաջի, Հիլմի և Շուքիր բեյերն Ակնունուն, Ռոստոմին և Ա. Վռամյանին խոստանում էին Ռուսաստանի դեմ պայքարի դուրս գալու և Կովկասը նվաճելու դեպքում հայերին տալ Կարսը, Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի հայաբնակ մասը, Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումի նահանգի մի

¹ **Գեղամեանց Ե. ա.քահ.**, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը, մասն 2-րդ, Բաքու, 1915-1917, էջ 584:

² ՀԱԱ, ֆ.1120, ց.1, գ.76, թ.37:

մասը և այդ տարածքներից կազմել ինքնավար Հայաստան՝ Օսմանյան պետության հովանու ներքո:³

1914 թ. սեպտեմբերի սկզբներին Էրզրումից Վան մեկնեց Նաջի բեյը, որի ալցելության բուն նպատակ նույնն էր՝ արևմտահայերին ոտքի հանել Ռուսաստանի դեմ և հավատ ներշնչել Օսմանյան Թուրքիայի բարյացակամության նկատմամբ: Այդ առիթով Վանում սկսվեցին խորհրդակցություններ և հաղիպումներ, որոնց մասնակցում էին մի կողմից Հ.Յ.Դ.-ի ներկայացուցիչներ՝ Ա. Վռամյանը (որը սեպտեմբերի 16-ին Կ.Պոլսից ժամանանել էր Վան),⁴ Իշխանը, Արամը և Վ. Փափազյանը, իսկ մյուս կողմից՝ իթթիհատականներ՝ Նաջի և Թահսին բեյերը և իթթիհատի Վանի մասնաճյուղի քարտուղար՝ Ֆուադ բեյը: Բանակցությունները վերաբերում էին Կովկասյան ճակատում առաջիկա՝ Սարիղամիշի ճակատամարտի ժամանակ հայերի կողմից թուրքերին ակնկալվող օգնությանը և այն «օգուտներին», որ հայերը պետք է ստանային ապագայում: Ըստ այդմ՝ Նաջի բեյը ներկայացնում էր իթթիհատի քաղաքական ծրագիրն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, որի համաձայն երիտասարդ և վերածնվող Թուրքիան, դաշնակցելով հզոր Գերմանիայի հետ, պետք է սաստեր Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը և նրան հետ շարտեր դեպի հյուսիս՝ Կովկասյան լեռներից այն կողմ: Անդրկովկասը նվաճելու դեպքում Թուրքիան չէր պատրաստվում այն

³ **Գեղամեանց Ե. ա.քահ.**, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը (մասն երկրորդ.), էջ 585: Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս նաև **Տասնապետյան Հ.**, Հ.Յ.Դաշնակցությունը իր կազմութիւնէն մինչև ժ. Ընդ. ժողովը (1890-1924), Աթենք, 1988, էջ 108, նաև **Ամուրեան Ա.**, Հ.Յ.Դաշնակցութեան Ը (Էրզրումի) Ընդհ. ժողովի մասին (գումարում 1914 թուի Յուլիսի 25-ից մինչև Օգոստոս 17), «Ազդակ Շաբաթօրեակ», Բեյրութ, 1980 յունուար 27, թիւ 2, էջ 22-25, փետրուար 3, թիւ 3, էջ 43-47, փետրուար 10, թիւ 4, էջ 68-70, փետրուար 17, թիւ 5, էջ 91-93, փետրուար 24, թիւ 6, էջ 115-116: **Նախատեսվում էր Թիֆլիսի, Քութայիսի նահանգները, Բաթումի շրջանը և Տրապիզոնի նահանգի մի մասը տալ Վրաստանին, իսկ Դաղստանը, Բաքվի նահանգը և Գանձակի նահանգի մի մասը Կովկասի թաթարներին:** Տե՛ս **Ա-Դո**, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թրականներին, էջ 73-74:

միացնել կայսրությանը, այլ նախատեսում էր դաշնային սկզբունքով ստեղծել Հայաստանի, Վրաստանի և Կովկասի թաթարների երեք ինքնուրույն պետություններ՝ սուլթանի հովանու ներքո:⁵

Որպեսզի հայերը ստանային այդպիսի հնարավորություն, նրանք պետք է ապացուցեին իրենց նվիրվածությունն Օսմանյան Թուրքիային և օգնություն ցույց տային նրան առաջիկա պատերազմի ժամանակ: Ռուսաստանի դեմ ոտքի կանգնելու և պայքարելու համար նրանք պետք է կազմակերպեին արևմտահայերից բաղկացած իրենց սեփական կամավորական ջոկատները, որոնք կարող էին ունենալ բարոյական մեծ նշանակություն՝ որպես հայ-թուրքական «համերաշխության» անքննելի ապացույց:

Իթթիհատականները ենթադրում էին, որ այդ ծրագրով իրականություն կդառնար հայերի քաղաքական ինքնավարության և անկախության խնդիրը, որը նրանց կմատուցեր ոչ թե Եվրոպան, որ մինչ այդ ոչ մի բան չէր արել և չէր էլ պատրասվում անելու, կամ էլ Ռուսաստանը, այլ՝ երիտասարդ, լուավորյալ և առաջադիմական Թուրքիան, որին չէր կարելի շփոթել բռնատիրական Թուրքիայի հետ:

Երիտթուրքերը համոզված էին, որ քաղաքական այդ բարդ մտահղացումը լուծելու էր հայկական հարցը, որով թուրքերը «կփակեին» Եվրոպայի բերանը: Նրանք հավաստիացնում էին, որ Օսմանյան լայնածավալ կայսրությունն այնքան հարուստ էր հողատարածքներով, որ կենտրոնախույզ տրամադրություններով լեցուն Արևմտյան Հայաստանի տարածքն իրենց ամենևին էլ պետք չէր, քանի որ այն ավելորդ հոգս էր և վտանգ երկրի ներքին կայունության գործում և անընդհատ առիթ կարող էր ծառայել Եվրոպայի միջամտության համար: Երիտթուրքերը միաժամանակ

⁴ Մանուկեան Հ., Դեպքերը Վասպուրականում, «Վեմ», Փարիզ, 1937, թիվ 1, հունվար-մարտ, էջ 53:

⁵ Оборона Вана, 7 апреля - 4 мая 1915г., с. 6-7. Москва, 1917. նաև Լեռ, Թուրքահայ հեղափոխության զաղափարաբանությունը, հ.Բ, Փարիզ 1925, էջ 76:

վստահեցնում էին, որ բարենորոգումների իրագործումը հնարավոր կլիներ միայն պատերազմի ավարտից հետո:⁶

Ինչ վերաբերում էր Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի՝ դաշնության ստեղծմանը, ապա՝ այն ոչ թե հայկական ինքնավարության երիտթուրքերի սրտաբուխ ցանկությունն էր, այլ՝ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև բուֆերային գոտու ձևավորման մի նախագիծ, որին նրանք վաղուց էին սպասում: Չէ՞ որ Ռուսաստանի հետ ընդհանուր սահմանը դամոկլյան սրի պես կախված էր Թուրքիայի գլխին:

Վանի դաշնակցականները ծայրահեղ զսպված վերաբերվեցին գայթակղիչ այս խոստումներին, չնայած ամենևին էլ դեմ չէին նմանատիպ քաղաքական ծրագրի իրագործմանը: Շրջանցելով իթթիհատականների անկեղծության աստիճանը հայկական պատվիրակությունը մեկ անգամ ևս հավաստիացրեց, որ ծրագիրն անիրագործելի է թե՛ իրենց մասնակցության և թե՛ հայկական ժողովրդական զանգվածներին համոզելու անհնարինության առումով: Բանն այն էր, որ իթթիհատականները չէին կատարել 1908 թ. հեղաշրջման օրերին արևմտահայերին տրված և ոչ մի խոստում, որով կորցրել էին իրենց վստահությանը հայության շրջանում: Ժողովրդական զանգվածները իթթիհատականներին հավատում և վստահում էին այնքան քիչ, որքան հին թուրքերին: Նաջի բեյը փորձում էր արդարանալ նշելով, որ հայկական բարենորոգումները չէին իրականացել ոչ թե երիտթուրքերի բարի կամքի ցանկության բացակայության, այլ արտաքին պատերազմների (Իտալիա, Բալկանյան միություն) պատճառով, որով հնարավորություն չէր տրվել զբաղվելու ներքին շինարարությամբ:

Բացի այդ, երիտթուրքերը, որոնք չէին համաձայնվել անգամ անդամահատված հայկական բարենորոգումների ծրագրերի հետ և մեծ հնարամտությամբ տապալել էին այն, այժմ առաջարկում էին

---

⁶ Оборона Вана, 7 апреля - 4 мая 1915 г., с. 9-10.

հայերին տալ ինքնավարություն: Մի բան պարզից-պարզ էր, որ նրանք խաբում էին՝ ժամանակ շահելու համար:

Միակ բանը, որ դաշնակցականները խոսատացան իրենց թուրք ընկերներին այն էր, որ իրենք ջանք չէին խնայի Վանի հայությանը խիստ լոյալության սահմաններում պահելու գործում, որպեսզի նրանք՝ որպես Օսմանյան երկրի քաղաքացիներ, օրենքով, պատվով և արդարացիորեն կատարեին հայրենիքի հանդեպ իրենց վրա դրված բոլոր պարտականությունները: Դա միակ ճիշտ պատասխանն էր և պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ հայերը, որոնք գտնվում էին Թուրքիայի և Ռուսաստանի սահմանագլխին, ստիպված էին իրենց քաղաքացիական պարտքը կատարել երկու պետությունների համար էլ, այսինքն՝ արևելահայերը զորք պետք է տրամադրեին ռուսներին, իսկ արևմտահայերը՝ թուրքերին:

Վանի բանակցություններն ընդհատվեցին և համաձայնություն չկայացավ: Թուրքերը Վանից հեռացան այն համոզմամբ, որ եթե հայերն իրենց հետ չեն, ապա Ռուսաստանի կողմն են: Իթթիհատականները թեև իրենց հիապթափությունը և սառնությունը չարտահայտեցին իրենց «բարեկամ» դաշնակցականների նկատմամբ, սակայն վերջիններս իթթիհատի համար դարձան խիստ կասկածելի:⁷

Թուրքիայի կողմից առաջ քաշվող Հայաստանի անկախության գաղափարը նոր դրսևորումներ ստացավ 1918թ. գարնանը՝ այն բանից հետո, երբ նախ՝ 1917թ. նոյեմբերի 2-ին բոլշևիկները Բաքվում հաղթանակ տարան ու այնտեղ հռչակեցին խորհրդային իշխանություն, և ապա՝ 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից ընդունվեց «Թուրքահայաստանի» մասին հրովարտակը, որը պաշտպանում էր Արևմտյան Հայաստանի հայության ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև կատարյալ անկախություն: Թուրքերը բոլշևիկներին Կովկասից դուրս մղելու, Բաքվի նավթին տիրանալու և Արևմտյան Հայաստանում

⁷ Оборона Вана, 7 апреля - 4 мая 1915 г., с.10, նաև **Анановъ І.Н.**, Судьба Армении, Москва, 1918, с.21.

ստեղծվելիք հայկական պետության մտայնությունն անգամ հայության շրջանում ի չիք դարձնելու համար հետևողականորեն իրականացրին Անդրկովկասյան Սեյմը 1918թ. ապրիլի 9-ին Ռուսաստանից անջատելու, նրա կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն ընդունելու և իրենց ծավալապաշտությունը դեպի արևելք ուղղորդելու քաղաքականություն:

Երբ մայիսի 14-15-ի գիշերը՝ Ժ.1-ին, Ա. Խատիսյանը և Հ. Քաջագունին տեսակցություն ունեցան թուրքական պատվիրակության անդամներ Խալիլ և Վեհիբ փաշաների հետ, վերջինս առաջարկեց և պահանջեց, որ հայերը մի կողմ քաշվեն թուրքերի ճանապարհից՝ դրա դիմաց անկախ Հայաստան խոստանալով Էջմիածնի և Նոր Բայազետի միջև ընկած տարածքում:⁸ Այդ մասին Ա. Խատիսյանը հիշում է. «... Խալիլ պեյր կըսեր մեզ. Հասկցեք իրերու դրութիւնը: Ես եւ Վեհիպ փաշան կը ներկայացնենք կոմիտեի մէջ չափաւոր, հաշտարար հոսանքը. Թալեաթ և Էնվեր փաշաները կ'ուզեն ի սպառ ոչնչացնել հայկական հողը: Օգնեցեք մեզ մեր դիրքը ուժեղացնելու, ըրէք բոլոր զիջումները... Իսկ յետո, երբ պատերազմը վերջանայ, մենք ձեզ օգնութեան կը հասնինք և կը վերադարձնենք այն, ինչ որ այսօր ձեզմէ կ'առնենք: Մենք ձեզ կ'օգնենք ապագային: Իսկ ձեր դիմադրութիւնը այսօր միայն պիտի վնասէ ձեզ և նոր արյունահեղութեանց պատճառ դառնայ»:⁹

Բայց դա ընդամենը խայծ էր հայերի զգոնությունը բթացնելու համար և իրականում ոչ մի բանի երաշխիք չէր:

1918թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին, երբ Կ.Պոլսում ընթանում էին բանակցություններ գերմանա-թուրքական բլոկի և Անդրկովկասի նորանկախ կառավարությունների ներկայացուցիչների միջև, հայկական պատվիրակությունը Ա. Ահարոնյանի գլխավորությամբ անձնական հանդիպումներ է ունենում երիտթուրք

⁸ **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 86:

⁹ **Անդ.** էջ 72:

ղեկավարների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրը փորձում էր հավաստիացնել իր անձնական դերակատարումը հայոց պետականության ստեղծման գործում: Այսպես, Թալեաթը, պատվիրակության անդամ Ա. Խատիսյանին ներկայացնելով հայոց պետականության ստեղծման գործում իր և Էնվերի միջև առկա հակասությունների մասին, նշում է, որ այն դեպքում, երբ Էնվերը, որը հայերին համարում էր մշտնջենական թշնամի, որոնք հանգիստ չպետք է թողնեին թուրքերին «Անատոլուի» նահանգներում, առաջարկում էր ապահովության համար հայերին հիմնավորապես բնաջնջել նաև Կովկասի մեջ, քանի որ «Փոքրիկ Հայաստան մը» Թուրքիայի համար պատճառ կարող էր դառնալ հավիտենական վտանգի: Այդ մասին Թալեաթը պարծենալով խոստովանում է Ա. Խատիսյանին. «Էնվեր փաշան կը գտնէր որ քանի որ Հայերը եղած են եւ պետք է միշտ ըլլան մեր թշնամիները ու հանգիստ պիտի չթողուն մեր Անատոլուի նահանգները, աւելի լաւ է որ հիմնապէս բնաջնջուին անոնք նաեւ Կովկասի մէջ, ինչպէս եղած են Թուրքիոյ մէջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի մէջ պատճառ պիտի դառնայ որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները եւ դառնայ յաւիտենական վտանգ Թուրքիոյ համար: Իսկ եւս պատասխանեցի, որ այդ ծրագիրը անկարելի ծրագիր մըն է թէկուզ այն պատճառով, որ այսպէս թէ այնպէս երկու միլիոնի չափ ողջ մնացած հայեր կան այժմ եւ անհնար է զանոնք բոլորն ալ ոչնչացնել, ուստի աւելի լաւ է, որ անոնց գոհացում տրուի, որովհետեւ եթէ նոյնիսկ 100,000 հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզի հանգիստ պիտի չտան երբեք: Եւ վերջապէս, փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ մենք լուծած կ'ըլլանք Հայկական Հարցը եւ այդպէս կը ներկայանանք հաշտութեան միջազգային խորհրդաժողովին»:¹⁰

Այս ամենից Ա. Խատիսյանը եզրակացնում է, որ «Թալեաթ փաշայի տեսակետը հաղթել էր, և «թուրքերը ստեղծեցին փոքրիկ Հայաստանը»:¹¹

¹⁰ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 88-89:

¹¹ Անդ, էջ 89:

Այդ էր պատճառը, որ Թալեաթի հետ ունեցած հերթական տեսակցության ժամանակ Ա. Ահարոնյանը անկեղծանում է. «Ձեզ կվստահեցնեմ, որ Թուրքիո հայերու վիճակները մեզ երբեք չեն շահագրգռել: Մենք եկանք միայն խորհրդակցելու համար Կովկասյան հայերու հանրապետության մասին և որոշելու համար մեր սահմանները ու դիրքը մեր գորավոր դրացին և պաշտպանն եղող Օսմանյան պետության հետ, որու բարեկամական հակումները մենք տեսանք Բաթումում տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ: Նախ և առաջ մենք կուզենք համաձայնության գալ մեր գորեղ դրացի Օսմանյան տերության հետ, որուն սահմանակից ենք, որմե շատ օգնություններ կսպասենք»:¹²

Հունիսի 22-ին Ա. Ահարոնյանը Թալեաթ փաշային է դիմում նաև հատուկ ուղերձով, որտեղ ասվում էր. «Հայաստանի անկախության գաղափարը, որ օսմանյան պետական մարդկանց երջանիկ ներշնչման ծնունդ է, մեզ թվում է կայսերական կառավարության անկեղծության ու բարյացակամության գրավականը և ապացույցը»:¹³

Իր հերթին Էնվերն էր իրեն համարում Հայոց պետականության «հիմնադիրը»: Ա. Խատիսյանի և Կ. Պոլսում գտնվող հայկական պատվիրակության մյուս անդամների հետ հանդիպման ժամանակ նա հավաստիացնում էր ասելով, որ «Թուրքիան այժմ Ձեզ անկախություն տվեց և այն տվեց ձեր դրության մասին երկար մտածելուց հետո»,¹⁴ որ «ես լուծեցի շատ դժուարին խնդիր մը, ստեղծեցի Հայաստանը, գոհացում տուի Հայերու ազգային պահանջներուն, բայց այդ ըրի այնպիսի ձեռով մը, որ չգոհեցի թրքական հողերէն ոչ մէկ թիզ իսկ¹⁵», «... մենք չենք կրնար մտածել սահմաններու (խոսքը ՀՀ սահմանների մասին է - Ա.Հ.) ընդարձակութեան մասին... Ես եւ իմ ընկերներս ստեղծեցինք

---

¹² ՀԱԱ, ֆ. 200 ,ց. 1, գ. 13, թ. 21:

¹³ Նույն տեղում, թ.8:

¹⁴ Նույն տեղում, թ.5-6:

¹⁵ **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 89:

Հայաստանը եւ աստով գոհացում տուինք Հայերու ազգային ձգտումներուն եւ լուծեցինք Հայկական Հարցը: Միեւնոյն ատեն մենք այդ ըրինք Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս, ռուսական հողին վրա, եւ ունեցանք երկու յաջողութիւն. Ա) Ստեղծեցինք Հայաստանը եւ Բ) Անվթար պահեցինք Թուրքիոյ հողը: Միայն այդ գնով է, որ մենք համաձայնեցանք հաշտուիլ Հայկական Հանրապետութեան գոյութեան հետ... առանց դպչելու հին եւ նոր Թուրքիոյ հողերուն: Կարսը, Արտահանը եւ Պաթումը նոր միայն վերադարձան իրենց հին հայրենիքին գիրքը»:¹⁶

Շահարկվում էր նաև այն գաղափարը, որ «անկախ» Հայաստանը պիտի դառնար Թուրքիայի բուֆերային մի նահանգ, որը պիտի ենթարկվեր նրա հովանավորչությանը:¹⁷ Այդ մասին իր «մտահոգությունն» էր հայտնում Ա. Խատիսյանը, որը Էնվերի հետ ունեցած զրույցում մատնանշում էր, որ լավ կլիներ, եթե ամբողջ Հայաստանը դառնար Թուրքիայի նահանգը եւ, որ «Թուրքիայի սահմաններն ապահովելու համար Ռուսաստանի կողմից պիտի կապվի եւ նրա մեջ մտնի ֆեդերատիվ կապերով ամբողջ ավտոնոմ Հայաստանը»:¹⁸

Թե՛ Թալեաթը եւ թե՛ Էնվերը հաճույքով ունկնդրում էին անհեռատես եւ միամիտ հայ պատվիրակներին եւ խոստանում ամեն կերպ «օգնել» հայ ժողովրդին:

Ա. Ահարոնյանն ու Ա. Խատիսյանը հանդիպում են ունենում նաև սուլթանի հետ, որը նրանց վստահեցնում է, որ «Հայաստանի անկախութիւնը թանկ է իր համար, ուովհետև համարում է իր հարազատ զավակը»:¹⁹ Հայ «գործիչներն էլ, չմնալով պարտքի տակ,

¹⁶ Անդ, էջ 102:

¹⁷ Խորհրդային Հայաստան-1920-1925, հինգ տարի, Յերևան, 1926, էջ 2:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1, գ.23, թ.79:

¹⁹ «Զանգ», Երևան, 1918թ. հոկտեմբերի 5, թիվ 59(75):

պատասխանում են, որ «եթե չլինեք սուլթանը չէր լինի նաև ազատ ու անկախ Հայաստանը»:²⁰

Փոքրիկ Հայաստանի թուրքական մտայնությունն արտահայտվում է նաև Կարաբեքիրի հետ Ալեքսանդրապոլի 1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերյան բանակցությունների ժամանակ: Ըստ Ա. Խատիսյանի՝ թուրքական ծրագիրը կարելի էր ամփոփել երեք կետերի մեջ. ա) թուրքերը երազում էին Կովկասի մեջ ունենալ իրենց ազդեցության և հովանավորության տակ գտնվող 4 հանրապետություն (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, և Հյուսիսային Կովկաս), որով թուրքիան կբաժանվի իր ամենասարսափելի թշնամուց՝ Ռուսաստանից, բ) հաշվի առնելով Հայակական հարցի միջազգային բնույթը՝ թուրքերը, ստեղծելով փոքրիկ Հայաստան, ցանկանում էին գոհացում տալ աշխարհի հանրային կարծիքին և գ) Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումով թուրքերը կարող էին այնտեղ հավաքագրել Օսմանյան Թուրքիայում ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված հայության բեկորներին Արևմտյան Հայաստանը վերջնականապես հայաթափելու համար:²¹

Ավելի ուշ Լոզանի բանակցությունների ընթացքում Իսմետ փաշան տարբեր առիթներով 22 անգամ կրկնում էր, որ Հայկական հարցը վերջնականապես լուծված է իրենց կողմից Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումով:²²

Հայոց պետականության հաստատման հարցն ամբողջության մեջ քննելու և ճիշտ հասկանալու համար Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման թուրքական ծրագրին զուգընթաց անհրաժեշտ է նաև տարբերակել, զատորոշել, իրար հետ չկապել և իրար հետ չշփոթել 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը և 1918թ. մայիսի 28-ի «անկախության» ակտը՝ ըստ արժանվույն բնորոշելու համար յուրաքանչյուրի պատմական արժեքը:

---

²⁰ «Լրաբեր», Նիւ-Եորք/Լոս-Անճելոս, 1954թ., փետրվարի 20, թիւ 93:

²¹ **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 89:

²² **Անդ,** էջ 89-90:

Հաշվի առնելով հայ ժողովրդի փայլուն հաղթանակը Մարդարապատում 1918թ. մայիսի 24-ին և 25-ին, երբ կատաղի կռիվների արդյունքում թուրքերը պատրաստվում էին փախուստի, Բաթումի թուրքական պատվիրակությունը (Խալիլ) մայիսի 26-ի երեկոյան (ժ. 20-ին) Անդրկովկասյան Սեյմի պատվիրակությանն է հանձնում իր վերջնագիրը՝ պահանջելով 72 ժամվա ընթացքում ընդունել սահմանների ստորագրման մասին իրենց առաջարկը:²³

Չհամաձայնելով վերջնագրի պայմաններին՝ թուրք-գերմանական-վրացա-մուսավաթական գաղտնի դավադրության արդյունքում մայիսի 26-ին լուծարվում է Սեյմը,²⁴ և նույն օրը հռչակվում է նախ Վրաստանի, իսկ մայիսի 27-ին՝ Ադրբեջանի անկախությունը: Հայաստանը մնում է մենակ և ինչպես վրացական պատվիրակության անդամներից պրոֆ Ջ. Ավալովն է գրում, «հայերն են միայն մեջտեղը՝ մենակ, անբարեկամ, անպաշտպան, ամենքից լքված, զոհ հարևանների դավաճանության...»:²⁵

1918թ. մայիսի 28-ին «անկախություն» ստացավ նաև Հայաստանը: Լեոն նշում է, որ այս ծաղրական հանրապետությունն էլ իհարկե ժամանակավոր խաղ էր, քանի որ Կ.Պոլսում թուրքերը հրատարակել էին Այսրկովկասի քարտեզը, որի վրա «այլևս Հայաստան չէր մնում»:²⁶

Մարդարապատի հաղթական ճակատամարտը մնաց կիսատ և չհասավ իր հավանական նպատակին: Հայկական բանակի երկրորդ առաջխաղացումը կանխելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը գործողության մեջ դրեց «անկախ» Հայաստանի գաղափարը: Վճռական հարվածից առաջ, երբ հայ աշխարհագորայինները պատրաստվում էին ազատագրել թուրքերի կողմից 1918թ. մայիսի 15-ին ապօրինաբար բռնազավթված

²³ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1928, էջ 129:

²⁴ Անդ, էջ 130:

²⁵ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 156:

²⁶ Լեո, Անցիալից. Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 404

Ալեքսանդրապոլը և մտնել նույնիսկ Կարսի մարզ, իսկ Անդրանիկը պատրաստվում էր Ջուլֆայի վրայով շարժվել դեպի Պարսկաստան և Վան, գեներալ Մ. Սիլիկյանին հետ կանգնեցրեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից մայիսի 28-ի պարտադրված գեներալ Թ. Նազարբեկյանի զինադադարի կոչը: Մի պահ նույնիսկ Մ. Սիլիկյանը մտածում էր մերժել Թ. Նազարբեկյանի հրամանը, քանի որ թուրքական բանակը գլխիկոր նահանջում էր: Այս ամենը հաստատում է Բաթումում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Խալիլն իր հուշերում:²⁷ Իսկ Վեհիբ-Մահմեդը խոստովանում է. «Կը պատրաստուէինք ետ քաշուիլ՝ Հայ ժողովուրդի դիմադրութեան առջեւ՝ լքելով Ալեքսանդրապոլը եւ նոյնիսկ Կարսը»:²⁸

Եվ մինչ Մ. Սիլիկյանը 1918թ. մայիսի 28-29-ին նախապատրաստվում էր ընդհանուր առաջխաղացմանը,²⁹ և մայիսի 29-ին Մ. Սիլիկյանը ժողովրդին ու բանակին ուղղված իր երկրորդ կոչում հիշեցնում էր, որ «մենք պէտք է յետ առնենք Ալեքսանդրապոլը... եւ ապա միայն թուրքերի հետ բանակցութեան մէջ մտնենք հաշտութիւն կնքելու համար»,³⁰ շուտով հեռագիր ստացվեց այն մասին, որ առանց ժողովրդի կամքը և կարծիքը հաշվի առնելու Ա. Խատիսյանի, Հ. Քաջազունու, Մ. Պապաջանյանի կողմից Բաթումում հունիսի 4-ին թուրքերի պահանջած «անկախ» Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրվել է Հայոց դատը թաղող «խաղաղության և բարեկամության» դաշնագիրը,³¹ որտեղ «ծովից ծով» առասպելական Հայաստանի փոխարեն ստեղծվում է «թզուկ» մի Հայաստան, որը փաստորեն հանդիսանում էր սուլթանական

²⁷ **Վեհապետեան Թ.**, Լուսարձակ. Մեր անցեալ եւ ներկայ հանրային կեանքին վրայ, Ե. Գիրք, Պէրուրթ, 1995, էջ 273:

²⁸ **Տեղակալ Ավետեան Մ.** Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, Փարիզ 1954, էջ 193:

²⁹ **Մկրտչյան Վ.** Սարդարապատի հերոսը. գեներալ Մովսես Սիլիկյան, Երևան, 2012, էջ 26-27:

³⁰ **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան 1993, էջ 148:

³¹ **Կեօրկիզեան Ա.**, Անմոռանալի յուշեր, Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922-ի գուլումի տարիներուն, Պէրուրթ, 1967, էջ 223:

Թուրքիայի մի փոքրիկ գավառը:³² Հայաստանին թողնվում էր մի աղճատված տարածք, այն դեպքում, երբ Սարդարապատի հաղթանակով հայկական բանակի արդեն իսկ ազատագրած տարածքը կրկնակի գերազանցում էր այն:³³

Հայ ժողովրդին ուղղված կոչը փաստում էր մի կարևոր հանգամանք, այն որ հայկական բանակի հրամանատարությանը հայտնի էին Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքերի ներկայացրած պահանջները, և ճիշտ հակառակը Մ. Սիլիկրանի հետագա գործողությունների մասին անտեղյակ էին Բաթումում գտնվող Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները:³⁴

Այսպիսով, թուրքերը հաշվի առնելով հայերի հակահարձակման վտանգը՝ շտապեցին ստեղծել «անկախ» Հայաստան Արևելյան Հայաստանի մի փոքր տարածքում՝ Օսմանյան Թուրքիային հողային կորուստներից զերծ պահելու համար: Մ. Վրացյանը խոստովանում է, որ հաշտության բանակցություններ վարելու համար նախապայման էր դրված անկախության հայտարարությունը:³⁵

Այս ամենից հետևում է, որ եթե Մայիսյան հերոսամարտերը ազգային ինքնության պահպանման դրսևորումներ էին, մեր ժողովրդի տարած փայլուն հաղթանակները, հայ ժողովրդի միասնականության փաստի արտահայտումը և 1915թ. վրիժառության փափագը, ապա մայիսի 28-ը Թուրքիայի կողմից պարտադրված և որոշում, որին չէր կարող ընդդիմանալ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը:

Մայիսյան հերոսամարտերի փառքը պատկանում է արևմտահայ և արևելահայ ժողովրդին, բովանդակ հայության

³² **Բաղայան Խ. Հ.**, Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թվականին, էջ 38:

³³ **Աֆանապյան Մ.**, Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), Երևան, 1991, էջ 70:

³⁴ **Պետրոսյան Վ.**, Հայաստան. 1918 թվական, Երևան, 2014, էջ 176:

³⁵ **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 132:

համաժողովրդական շարժմանը: Ըստ Դ. Անանունի՝ հենց Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի հետևանքով Թուրքիան հայերին թույլ տվեց նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ Բաթումի կոնֆերանսում:³⁶

Հետևաբար, Սարդարապատի հերոսամարտը անուղղակիորեն ապահովեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության կայացումը:

Аветис Арутюнян, Турецкий план установления первой Республики Армения и Майские героические бои армянского народа в 1918г. - В статье рассматривается вопрос о планах Турции по созданию Республики Армении в 1918г.. В частности, согласно этому плану провозглашение Армянской государственности в 1918г. был даром турецких правителей.

Но майские героические бои и великие победы армянского народа в 1918г. разрушил этот план.

Avetis Harutyunyan, The Turkish plan of the creation of the first Republic of Armenia and the heroic battles of the Armenian people in May 1918 - In the article is being discussed the question of Turkish plan of the creation of the first Republic of Armenia in 1918.

According to this plan the establishment of the Armenian statehood in 1918 was the gift of the turkish governors.

But the heroic battles and great victories of the Armenian people in May 1918 destroyed this plan.

---

³⁶ **Անանուն Դ.**, Ռուսահայերի քաղաքական զարգացումը, հ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 683: